

Володимир Добрянський

ТЮРКСЬКА ШАБЛЯ XII–XIII СТ. З С. ЯГІЛЬНИЦЯ

В статті подається опис тюркської шаблі XII–XIII ст., нещодавно знайденої в с. Ягільниця Чортківського р-ну Тернопільської обл. На підставі топонімічного дослідження доводиться перебування і проживання тюркських орд кочовиків в степу Панталіха, що на Західному Поділлі. Вони перебували на військовій службі у якості найманців в Галицькому князівстві.

Ключові слова: *шабля, клинок, ефес, тюрки, топоніміка*

Історія української державності – це багатомісячна трагічна історія численних кровопролитних війн за свою незалежність. Це героїзм та патріотизм народу за своє самоствердження та належне міцне існування серед інших країн Європи та світу. Щоб досягти свого суверенітету та рівності з-поміж інших країн, необхідний головний критерій – дієздатні Збройні Сили та технічне оснащення новими видами озброєння. Ця беззаперечна істина та аксіома стосується не тільки сучасності, але й минулих віків.

Темою цієї статті, на прикладі нещодавно знайденої тюркської шаблі XII–XIII ст. в с. Ягільниця, поставлена мета: відобразити, опираючись на матеріали археологічних досліджень, генезис вдосконалення клинкової зброї в Україні напередодні та у період створення Давньоруської держави і Галицько-Волинського князівства. По-друге, вказати, що в процесі мілітаризації суспільства для становлення війська важливу роль відігравала не тільки власна військова еліта, але ключові позиції мали скандинави і тюрки, які мали величезний досвід тактики ведення війни та постійно вдосконалювали і оснащували своє озброєння.

Отже, на початку жовтня 2013 року жителем м. Чорткова Тернопільської обл. Маркусом Володимиром Васильовичом (1949 р. н.) на схід від с. Ягільниця у лісі Білавина була знайдена тюркська шабля, яка датується XII–XIII ст. На місце цієї

знахідки із Мармусом В.В. поїхав, власне, автор статті. Під час обстеження було встановлено, що шабля знаходилася в канаві лісової просіки на глибині 0,4 м від сучасного рівня поверхні. Ця дорога була дуже розбита важкою колісною технікою, яка працювала по плановому благоустрою та зачистці лісу від зайвого сухостою та відбору ділової деревини, яку дотепер проводить Чортківський лісгосп. При обстеженні навколишньої території встановлено, що це – плоске плато межиріччя правого берега р. Серет та лівої течії р. Черкаска (права притока р. Серет). Ґрунт у цій місцевості глинистий, іноді простежуються суглинки. Поверхня, на глибині до 10 см має чорний або темнокоричневий із темно-синіми прожилками гумусний шар, який сформувався внаслідок перегнивання органічних решток. Археологічних знахідок тут не виявлено.

Загальна довжина шаблі становить 85,5 см. Клинок однолезовий, слабо витягнутий. Він має нахил 5,7 см, а на кінці його штих (жало) відломаний. В перетині клинок трикутноподібний. Біля застави (верхньої частини леза від руків'я до 1/3 довжини леза) його ширина становить 4,3 см., товщина зі сторони тилію (незагострений бік залізка) має 0,9 см. Міць (середня частина леза) має ширину 3,5 см. і товщину 0,9 см. В кінці перо має ширину тилію 2 і товщину 0,5 см. В цій частині клинка відламаний штих (жало), який, ймовірно, мав дволезовий кінець залізка. При огляді встановлено, що на плазі (бічна сторона залізка) відсутня жолобиця, яка збільшувала міцність клинка та полегшувала штабу, немає елмані (молотка), що збільшувала міцність передньої частини залізка. Ці ознаки з'явилися пізніше, з XIV – XV ст. Держак, або ефес шаблі, має довжину 8,5 см. Він складається з черену (ручки) довжиною 5,6 см., шириною 2,3 та товщиною 0,6 см. В центрі держака є одна заклепка. На кінці ефесу була розміщена головка, яка потім відламалася. Про це свідчить трикутноподібний край руків'я. Криж, або хрест шаблі, являється перетинкою для захисту кисті. Це перехрестя пряме, має довжину 8,5 см., в розрізі лінзовидне. В середині його товщина становить 2,4 см, на протилежних кінцях 0,5 см. Посередині перехрестя з'єднана із крижем трикутнокоподібна пластина довжиною 2,5 см, що призначалася

для кращої фіксації шаблі у піхвах та запобігала проникненню вологи.

Біля основи клинка в трикутноподібній пластині збереглася обойма піхов. Це дає підстави вважати, що шабля була залишена або загублена в час військової сутички. Про це свідчить відсутність культурного шару та інших археологічних знахідок місцевості, на якій знайдена ця річ.

Рис. 1. Шабля

Таким чином встановлюємо, що шабля – це різновид наступальної холодної зброї січної, різко-колючої клинкової зброї, що остаточно сформувалася в кінці VII – на початку VIII ст. Вона складається з клинка, ефеса та піхв. В першу чергу вона є зброєю вершника. Серед різновидів клинкової зброї шабля є новою, відносно пізньою формою [10, с. 82–84]. Розповсюдження шаблі на Північному Кавказі та Південно-Східні Європі М. Г. Магомедов пов'язує з аланами, нащадками сарматів [5, с. 87]. А. Н. Кіріп'їчников доводить, що застосовувати на Русі шаблі почали з X ст., якою було практичніше користуватися кінним воїнам. Головним чином вона була найбільш поширена на півдні та південному сході. У давньоруських старожитностях X–XIII ст. було знайдено біля 150 шабель. Але, як доводить дослідник, про місце виготовлення шабель судити доволі важко. Можна логічно допускати ідею про існування місцевого виробництва шабель, хоча, перш за все, існував їх імпорт зі Сходу [3, с. 62, табл. 9]. На той час виготовлення шаблі – доволі складний технологічний процес, який вимагав великих знань та досконалої майстерності металургів та майстрів.

У давньоруський час серед дружинників вимальовується комплекс озброєння, який представлено таким чином:

- легкоозброєні піші дружинники (лук, стріли, дві-три сулиці);

- важкоозброєний піший дружинник (спис, меч або сокира, щит);
- легкоозброєний кінний дружинник (лук, стріли, сокира, меч (шабля), щит);
- важкоозброєний кінний дружинник (спис, меч (шабля), щит) [4, с. 5; 6, с. 5].

При цьому зазначаємо, що в Східній Європі еволюція озброєння кочовиків знайшла своє відображення в озброєнні Київської Русі, хоча відбулися відмінності. Наприклад, шаблями, які з IX по XI ст. поширилися від Північного Поволжжя і Передкавказзя до Угорщини, володіли як мадяри, так давньоруські дружинники. З XII ст. у мадярів меч витіснив шаблю, тоді, як в давньоруські дружини вже ширше впроваджувалася шаблю у своє військово спорядження [9, с. 16].

Про ширше використання шаблі в Україні нам подають матеріали археологічних досліджень. За матеріалами розкопок встановлено, що шабля входила у військово спорядження князя з кургану Чорна Могила біля Чернігова. Цей курган був розкопаний Д. Я. Самоквасовим і інтерпретований Б.А. Рибаківим як поховання місцевого князя часів Святослава Ігоревича [7, с.63, рис. 25]. Доволі часто шаблі знаходяться у курганних некрополях XI–XII ст. на Пороссі, наприклад, в с. Яблунівка. За матеріалами археологічних досліджень було встановлено, що деталі похоронної обрядності свідчать не лише про контакти слов'янського населення з кочівниками, але проживання алано-яських угруповань, що входили до складу Половецького степу [7, с.124–126, рис. 45].

Встановлено, що найпомітніший вплив на озброєння та амуніцію галицьких дружинників справляли тюркські кочовики. На території Галичини шаблі виявлені в Судовій Вишні та Пліснеську, які були знайдені в комплексах X–XI ст. В той час на інших землях Русі вона набуває поширення лише у XII–XIII ст. Перевагу мала шабля у легкості і маневреності, тому використовувалися переважно вершниками. В той час для піхотинців зручніший був меч. У формуванні галицької військової еліги відігравали також найманці нормани, про що свідчить помітна чисельність знахідок специфічних предметів

озброєння та амуніції. Ці дві категорії у княжій дружині справляли професійну частину: піхоту та важко озброєну кінноту [2, с. 14–17].

Про ймовірність проживання неподалік с. Ягільниця номадів тюркських кочовиків є сприятливі природні умови. Неподалік розташований степ Пангалиха. Ця рівнинність найбільш властива центральній частині Тернопільської обл., яка замкнута у багатограннику, приблизно між містами Зборів – Тернопіль – Гримайлів – Хоростків – Бучач – Зборів. На цій площі поверхня дуже мало почленована, особливо в межиріччі Стрипи та Серету, Серету й Гнилої Липи, Серету та Гнізни, де коливання відносних висот не перевищує 15 – 20 м. Навіть долини найбільших річок (Серету, Стрипи) врізані лише на 40 – 60 м. Долини річок та їхніх приток мають досить широкі (місцями більше кілометра) заболочені заплави. Цю частину області називають Тернопільське плато [8, с. 9]. Як зазначив М. Бандрівський, степ Пангалиха був незаселеною територією або “нічийною землею” між ареалами поширення ранньої висоцької і голіградської культур періоду пізньої бронзи, яку розглядав, що незаселені простори є не природнім бар'єром між цими культурами, а як специфічну і самодостатню культурно-ландшафтну одиницю того часу, яка є повноцінним об'єктом для археологічного вивчення. Він припустив, що у той час могли кочувати рухливі етно-культурні спільноти іншого, аніж висоцьке чи голіградське за походженням [1, с. 18].

Стосовно подальшого дослідження старожитностей доби бронзи – ранньозалізного часу території степу Пангалиха, то питання залишається відкритим. Це ж питання стосується заселення у давньоруський час. На ці запитання можуть дати відповідь не лише майбутні археологічні дослідження, але вивчення топоніміки цього краю (гідроніми, ороніми, ойконіми). Вивчивши цей матеріал, ми отримали неочікувані результати. Тюркський пласт походження отримали назви: с. Базар (базар, ринок); гора Батурова (с. Біла) (богатир, сильний); с. Біла – бел (ущелина, гірська стежка); Бердо – берді (він дав); Бичківці бички (чоловіче ім'я); р. Джурин, с. Джурин – джура (друг); Полівці (половці, етнонім); Чортків – керт(ме) (зарубка або

вказує на іновірців); Кошилівці – кльош (пореїздити, кочувати); Улашківці – Улаш, Улашевичі (ім'я і назва половецького роду); ліс Чагор біля с. Нагірянкa – Чагри (ім'я та рід чорних кlobуків); урочище Шура (с. Біла) – шора (воїн, богатир); Шульганівка – шульга (лівша) [11, с. 94–123]. Окрім шаманізму, або тенгріанства, яке являлося національною релігією тюрків, було поширено багато чужих релігій: іслам, буддизм зороостризм, вчення Конфуція, маніхейство, несторіанство та ін. Ці релігії також відобразилися в топоніміці: урочище Манівка (с. Ягільниця) – Мані, пророк в маніхействі; с. Хом'яківка, хутір Хом'яківка (с. Косів) – Хома, фенікс, птах щастя в авестійській релігії [11, с. 32, 57]. Про перебування тут тюркомовного населення Кавказу засвідчують назви: с. Косів (касоги, кашаки-адизьке плем'я); с. Черкавщина, р. Черкаска, г. Черкаска (с. Нагірянкa) – черкеси, етнізм; урочище Кавказ (с. Хом'яківка) [11, с. 147, 149].

Таким чином, нещодавно знайдена шабля XII–XIII ст. є третьою знахідкою тюркського озброєння на землях Галицько-Волинського князівства. Попередньо її датуємо XII–XIII ст. Без сумніву, її появу на Західному Поділлі можна пов'язати із проживанням на цій території тюркського населення в давньоруській час, яке перебувало на службі в удільному Тербовлянському князівстві. Обставини, що спонукали до проживання тюрків на цих землях, – степ Панталіха, який являвся їхньою стихією для гармонійного співіснування в екосистемі та навколишньому середовищі, світоглядом та способом життя. Перебуваючи найманцями у службі, ці групи завдавали багато прикроців: залишаючись невідконтрольними, займалися мародерством та грабежем. В разі необхідності – за більшу винагороду – можна очікувати зради. Можна висловити припущення, що постійна дислокація цих орд в степу Панталіха перешкоджала надійним сухопутним торговим шляхам через нього – поки залишалися надійними лише водні артерії. Щодо знайденої шаблі – потрібно здійснити лабораторні дослідження та спектральний аналіз, щоб встановити її технологію виготовлення. А це справа майбутнього.

Список використаних джерел

1. Бандрівський М. Степ Панталіха на Тернопільському плато – незаселена територія (“нічийна земля” – ?) між ареалами ранньої висоцької і голіградської культур //Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.– Частина I. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012 – С. 17–19.
2. Кійко В. І. Військова справа у Галицькому та Волинському князівствах XI–XIVст.– Автореферат дисертації ... канд. іст. наук. – Львів,2009. – 23 с.
3. Кирпичников А. И. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. //Свод археологических источников. Вып. Е 1–36. – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 176 с.
4. Кирпичников А. И. Военное дело на Руси в XIII–XIV вв. – Ленинград: Наука, 1976. – 104 с.
5. Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. – М: Наука, 1983. – 224 с.
6. Мельников Е. В., Логинов И. Е. История развития славянских дружин в XI–XIII вв. // Боевое братство славян на защите мира: сборник научных статей. – Гродно: Гр. ГУ, 2011. – С. 3–6.
7. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст.– Київ, 1993. – 158 с.
8. Природа Тернопільської області. – Львів: Вища школа, 1979. – 169 с.
9. Свистович С. М. Воєнне мистецтво та організаційні засади військ держав Східної Європи в VIII–XIII ст. – Автореферат дисертації ... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 25 с.
10. Тоїкін Д. В. З історії шаблі в Україні. // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С. 81–94.
11. Тищенко К. М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-довідник. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 240 с.

Dobriansky V.

TURKIC SABERS XII–XIII CENTURIES. FROM VILLAGE YAHILNYTSYA.

The article description is filed recently found Turkish sabers XII–XIII centuries. from the village Yahilnytsya of Chortkiv district, Ternopil region. We have, on the basis of toponymic research of residence Turkish hordes of cochovykiv in the desert Pantalyha that

the West Podolia. They were on the Military-term service as mercenaries in the Galician principality.

Key words: *sword, blade, hilt, Turks, place names.*